

BALÁZS PÉTER

Pavlovits Tamás: *Mi egy ember a végtelenben?* *Pascal-értelmezések*

Budapest, Gondolat–Aeternitas, 2014

Örömteli tény, hogy magyar filozófiatörténeti életben Pascal jelentős súllyal van jelen – erről tanúskodik a közelmúltban megjelent tanulmányok, monográfiák és szövegkiadások magas száma. A 2010-ben megjelent magyar nyelvű Pascal-monográfia szerzője, Pavlovits Tamás ezúttal igen átgondolt szerkezetű és tartalmas tanulmánygyűjteménnyel örvendezteti meg olvasóit. A könyv első három fejezete folyóiratokban és kötetekben korábban már (francia vagy magyar nyelven) megjelent, Pascal életművét különböző szempontokból tárgyaló tanulmányokat tartalmaz, amelyek mögött azonban könnyedén észlelhető az az egységes – s persze már a bevezetőben is pertraktált – háttérkonceptió, amely a negyedik fejezet két írásában és a kötet epilógusában bomlik ki a maga teljességében. A szerző bevallása szerint a kötetben elővezetett értelmezések összhangban állnak megelőző két Pascal-könyvének legfontosabb állításaival,¹ s valóban, mi is úgy véljük, hogy a korábbi írások gondolatmenetéből szervesen ki-növő, azokat azonban új felismerésekkel

gazdagító kötetet tartunk a kezünkben. Az első fejezet a *Megismerés elmélete* címet viseli: az itt olvasható írások azt a szerepet tárgyalják, amelyet a természet, az emberi test, valamint a képzelet és a végtelen játszanak a megismerésben. A második fejezet címe *Ember, társadalom, morál*: itt a címnek megfelelően elsősorban etikai és az emberek társadalmi együttélését tárgyaló szövegeket olvashatunk. A harmadik fejezet – *Vallásfilozófia, teológia* – pedig vallás és filozófia, megváltás és bölcsélet viszonyát elemző írásokat tartalmaz. Végül a *Rendek és perspektívák* című negyedik fejezet két tanulmánya, ha szabad így fogalmaznunk, némiképp rendbe és perspektívába állítja a korábbiakban mondottakat. A kötet alapos olvasója természetesen talál átfedéseket a tanulmányok között, ám ez a legkevésbé sem róható fel a szerzőnek. Az alábbiakban az eredeti (a francia és nemzetközi Pascal-kutatásban is szemléltetést vitaképes) és bátor koncepció bemutatására és – szükségyszerűen szubjektív – értékelésére törekszünk.

Ahogy a több tanulmányból is kiderül, Pavlovits – sok más korábbi értelmezőhöz hasonlóan – központi szerepet tulajdonít a pascali életműben a három rendről szóló híres töredéknek (339/793). Pascal szerint a test, az ész és a szív rendje egy-egy sajátos értékrendet, cselekvési elvet és a

¹ Pavlovits Tamás 2007. *Le rationalisme de Pascal*. Paris, Publications de la Sorbonne; Pavlovits Tamás 2010. *Blaise Pascal. A természettudománytól a vallási apológiáig*. Gödöllő, Attraktor.

valóságra nyíló perspektívát határoz meg. A perspektívák nem átjárhatóak, s egymással tökéletesen összemérhetetlenek: a test rendjében „versenyző”, vagyonra, hatalomra és testi örömökre áhító királyokat és földi hatalmasságokat példának okáért teljességgel hidegen hagyja Arkhimédész kiemelkedő szellemi teljesítménye, az ész rendjének nagyjai – a filozófusok – pedig csak egy műveletlen és demagóg vándortanítót látnak a szív rendjének urában, Jézus Krisztusban. A rendek Pascalnál természetesen nem egyenrangúak, köztük világos értékhierarchia áll fenn: a szív rendje az a kitüntetett, ugyanakkor természetfeletti perspektíva, amelyből az emberi természet „Isten képmásaként, azaz a maga egységében és igazságában mutatkozik meg”. A *Perspektíva és igazság* című tanulmányban ezen kívül Pavlovits még egy negyedik rend, a dicsőség rendjének létezését is kikövetkeztethetőnek látja bizonyos pascali passzusokból, ennek mibenlétét azonban itt nem fejt ki. Ahogyan fentebb már jeleztem, a rendeket tárgyaló töredék központi szerepének hangsúlyozását az elemzők egy jelentős részénél is megtalálhatjuk. Pavlovits Tamás korábbi könyveinek és jelen tanulmánykötetének azonban vannak markánsan újító – és ennek megfelelően nem vitathatatlan – állításai, méghozzá a következők. Először: szerzőnk hangsúlyosan próbál amellett érvelni, hogy a zseniális matematikai és fizikai felfedezéseiről is ismert Pascal egyáltalán nem nevezhető irracionalista vagy antiracionalista gondolkodónak. Hiszen felfogása szerint a megismerésnek az ész rendjében használatos elvei (a geometriai módszer, az elmentmondás-mentesség, a kizárt harmadik, stb.) univerzális érvényűek, mi több, még a szív rendjének is megvan a saját racionalitása. Más kérdés persze, hogy az emberi értelem számára nyilvánvalóan és bevallottan felfoghatatlan „ésszerű rend” filozófiai értelemben racionalitásnak nevezhető-e,

vagy az ész rendjéből a szív rendjébe való átlépés pillanatában a bölcsleletből átbukunk (átemelkedünk) a teológia szférájába. A kérdésfelvetés háttérében nyilvánvalóan az újkori bölcsleletben központi szerepet betöltő oppozíció, a *contra rationem/supra rationem* szembenállása húzódik meg. Szerzőnk bizonyos értelemben elfogadni látszik Pascal saját értelmezését, mely szerint a bűnbeesés következtében korlátozott emberi elme számára felfoghatatlan racionalitás, amely a szív rendjét, azaz végső soron a keresztény vallást jellemzi, az ésszerűség legmagasabb rendű, legautentikusabb formája – s éppen ez nyit utat a keresztény hit egy pontig racionális, ám egyszer csak az emberi ésszerűség fölé emelkedő apológiája előtt. Nos, amint az a kötet tanulmányainak a korábbi szakirodalmat tárgyaló, önpozicionáló szakaszai-ból is kiderül, felkészült interpretátorok egész sora próbált választ adni a szív rendjének bölcsleleti értelmezhetőségével kapcsolatos kérdésekre. A jeles filozófiatörténész, Antony McKenna például úgy véli, hogy mivel Pascal belátta: az ész eszközeivel képtelenség bizonyítani a keresztény vallás igazságát, a szív rendjének „történevei” voltaképpen a hit fideista-szkeptikus apológiájának részeként értelmezendők. Ezzel részben egybehangzó módon (bár nyilvánvalóan más kiindulópontból) nyilvánul meg az a Jean-Luc Marion is, akinek értelmezései szemlátomást nagyon fontosak Pavlovits számára. A kortárs fenomenológiai gondolkodás nagy alakja, aki Pascalt szinte kizárólagosan Descartes-tal ütköztetve értelmezi, a szeretet rendje kapcsán a metafizika *destitúciójáról* beszél, ami alatt azt érti, hogy Pascal megmutatja: „van egy felsőbb rend végtelen távolságra tőle [mármint a metafizikától]”. A pascali gondolkodás tehát a metafizika végét jelzi, oly módon, hogy illusztrálja a meghökkenően hagyományos tézist: a szeretet meghaladja a bölcsleletet. A metafizika „elbo-

csátásáról” szóló marioni állítást azonban Pavlovits Tamás nem hajlandó elfogadni annak teljességében. Erőfeszítései arra irányulnak, hogy bizonyítsa: a vallás természetfeletti igazságára vonatkozó teológiai diskurzust Pascal képes volt hatékonyan összeegyeztetni a természetes alapokon álló filozófiai diskurzussal. Álláspontja szerint az apológiát író Pascal nemcsak meghaladja (elbocsátja, esetleg lefokozza)² a filozófiát, hanem vissza-visszatér hozzá: a Gondolatokban sem fordul szembe a tudományos műveit jellemző szigorú és egzakt matematikai gondolkodással, hanem „egy sokkal összetettebb racionalitáskonceptióba integrálja azt”. Mit is jelent ez pontosan? Kiderül például a *Vallás és racionalitás a Gondolatokban* című tanulmányból, amely azokat a „legautentikusabb” (ám itt egyenként sajnos nem részletezhető) racionalitás-jegyeket – a pogány vallások kritikája, a kereszténység mellett szóló antropológiai és teológiai érvek, a héberek vallásának figuratív értelmezése – veszi számba, amelyek Pavlovits szerint sem tartoznak a természetes ész hatókörébe. Nem is tartozhatnak, hiszen a szív rendje kizárólag Jézus Krisztus önmegnyilatkozásának útján, tehát egy par excellence filozófián kívüli autoritásra támaszkodva nyílik meg az ember előtt. Az emberi ész tehát, ha *de more geometrico* nem is tudja bizonyítani a keresztény hit megalapozottságát, mégis „a kereszténységben kell felismernie a legkitüntetettebb vallást”. Pavlovits ennek megfelelően csak „részben ért egyet” a pascali apológiát szkeptikus-fideisztikus kísérletként értelmező McKennával, aki nem szívesen beszél racionalitásról (még kevésbé „autentikus racionalitásról”) egy

² A *destitution* kifejezés másik lehetséges fordítása a lefokozás volna – érdemes volna átgondolni a használatát, mert egy helyen (158) Pavlovits is erősnek érzi az elbocsátás kifejezést.

olyan argumentáció kapcsán, amely folyamatosan filozófián kívüli és észfeletti eszközökre építve próbálja validálni önmagát.

Másodszor (persze az első ponttal nyilvánvaló összefüggésben): a pascali életműben fellelhető számos ellentmondást Pavlovits általában a perspektívák különbségére próbálja visszavezetni, elutasítva ennek megfelelően azokat az értelmezői kísérleteket (például Vincent Carraud-ét), amelyek két, egymástól időben elkülöníthető pascali antropológia létezése mellett érvelnek. Azokat, amelyek elképzelt vitapartnerek (például és elsősorban a libertinus) szerepeltetésével magyarázzák az életmű bizonyos mértékű inkoherenciáját, s végül természetesen azokat is, amelyek például a morál kérdésében egy kérlelhetetlenül szkeptikus-antiracionalista attitűdöt tulajdonítanak Pascalnak. Valóban roppant érdekes és nehezen eldönthető kérdés, hogy a Pavlovits által védelmezett perspektivikus igazságfogalom pontosan milyen viszonyba is állítható a szkeptikus/fideista attitűddel, hiszen voltaképpen az ismeretelméleti és etikai kérdésekben megnyilvánuló szkepszist is bátran a perspektivizmus egy formájának tekinthetjük. A kettő elválasztását nem könnyíti meg az sem, hogy az érvek folytonos ellentétükbe való fordításának Pascalra oly jellemző argumentatív stratégiája voltaképpen közös eleme a pürrhonista indíttatású filozofálásnak és a perspektivista igazságfelfogásnak. A pascali perspektivizmus célkitűzéseiben nyilvánvalóan éppen a szkepszis meghaladását célozza: a francia bölcselő ugyanis nem lemondani szándékozik az igazságról, hanem épp ellenkezőleg, nála a biztos és megkérdőjelezhetetlen tudás vágya kényszeríti ki a *soumission de la raison* – új viszonyt kialakítva ezáltal az igazsággal: az alázatos szemlélődését. Pascal a fontos kérdésekre adott egymásnak ellentmondó válaszokat (például a végtelen világ-

egyetemben megfigyelhető jelenségek nem utalnak semmiféle transzcendens igazságra *versus* a természet Isten teremtménye, s kifejezi az isteni szándékokat) tehát kétségtelenül egy magasabb szinten próbálja egyesíteni, még akkor is, ha a széttöredezett perspektívák összhangjának lehetőségét csak pillanatokra képes felvillantani. Az egyetlen igaz perspektíva azonban, amelyből tekintve felismerhető igazságaink részleges volta, a természetes emberi megismerés számára elérhetetlennek tűnik. Az Úr különös adományaként felfogott hitnek híján lévő, azaz isteni kegyelem nélküli bölcselkedésre kényszerülő igazságkereső számára a szív rendje nem nyílik meg: legfeljebb a hitbe ugrás fideisztikus döntése vagy a fogadás probabilisztikus gesztusa marad lehetőségként a számára. Pavlovits Tamás mégis kapcsolatot próbál teremteni Pascal két korai matematikai írása (*Esszé a kúpszeletekről*, illetve *A kúpszeletek származtatásáról*) és a viszonylag közismert morálfilozófiai–antropológiai–apologetikai írások között, méghozzá oly módon, hogy kiemeli: Pascal rekonstrukciója szerint egy adott kúp különböző perspektívákból szemügyre vehető kúpszeletei meghatároznak egy olyan pontot, ahonnan helyes ítélet alkotható a kúpszeletek kiterjedéséről és egymással alkotott viszonyáról. Ebből a geometriai természetű felismerésből – szerintünk némileg merészen – arra következtet, hogy Pascal ismeretelméleti és etikai gondolkodása is csak látszólag lehet szkeptikus, hiszen ahogy a geometria, úgy a bölcsélet szférájában is léteznie kell egy olyan átfogó „perspektívának, amely ellenáll a rendek közötti végtelen távolság okozta heterogenitásnak”. Kiindulópontja ennek az eszmefuttatásnak az a töredék, amely egyszer 21/381-esként (147), másszor pedig 55/381-esként (162) idéztetik fel a kötetben: „Csak egyetlen oszthatatlan pont a megfelelő hely. Minden más túl közeli,

túl távoli, túl magasan, vagy túl alacsonyan van. A festészetben ezt a perspektíva kijelöli, mi fogja azonban kijelölni az igazságban és a morálban?” Pavlovits nagyban épít tehát az egyetlen olyan fragmentumra, amelyben nemcsak feltűnik a „perspektíva” kifejezés, hanem egyenesen arról van szó, hogy Pascalnak szándékában állt annak szűken geometriai értelmén túlmutató jelentést tulajdonítani. Miképpen nyilvánulnak meg a pascali szándékok például a társadalmi rend igazságosságának, a feljebbvalóknak kijáró tisztelet kérdésének vonatkozásában? A második fejezet egyik kitűnő tanulmányából kiderül, hogy más-más rendből beszélve a feltett kérdésre más és más válaszokat kapunk. A teljes tudatlanságban leledző nép szerint az inegalitárius társadalmi rend igazságos. A félig felvilágosodottak belátják, hogy az igazságosságot nem lehet bölcselileg megalapozni, így válaszuk a kérdésre nemleges. A hívők „fejletlenebb” része a társadalmi rendet a tökéletes isteni igazságossággal veti össze, így szintén nemmel felel. A tökéletes keresztények végül megértik, hogy a társadalmi igazságosság – minden hiányossága ellenére – mégiscsak képmása az isteni szeretetnek, s ez volna a legmagasabb fokú vélemény, ami a társadalmi rend vonatkozásában kialakítható. Ha problematizálni szeretnénk a fentebbi felosztást, megjegyezhetnénk, hogy szemlátomást még a szív rendjéből is legalább két válasz adható a feltett kérdésre, illetve, hogy az ész rendjéből kiindulva – tehát mindenféle hit nélkül – is lehetséges a „legmagasabb fokú” véleményhez igen hasonló álláspontra jutni a tökéletlen, mégis elfogadható rend vonatkozásában. A társadalmi igazságosság mindenesetre Pascal szerint nézőpont kérdésé, mondja Pavlovits, így viszont nem teljesen világos, hogy miben is rejlik az igazi bölcsesség: elfogadni a fentebb legmagasabb rendűnek minősített választ, vagy éppen nem lehor-

gonyozni egyetlen válasznál, hanem a létünket alapvetően meghatározó perspektivizmust átlátva felismerni minden egyes válasz sajátos igazságértékét. Az előbbi válasz számunkra nem tűnik teljességgel meggyőzőnek, az utóbbi pedig, ha jobban belegondolunk, aligha mutat túl a szkeptikusok relativizmusán.

Végül: a perspektivikus Pascal-értelmezés megítélésének fontos tényezője lehet az, hogy rátalálunk-e a „rend” fogalmának eredetére a tudós francia bölcseleti gondolkodásában. A fentebb már idézett Jean-Luc Marion szerint a pascali gondolkodás három rendje a speciális metafizika (*metaphysica specialis*) három hagyományos tárgya (test, lélek, Isten) mentén került meghatározásra, míg Pavlovits inkább Pascal matematikai írásainak (például az *Értekezés az aritmetikai háromszögről*) számrendjeire (*ordres numériques*), próbálja visszavezetni az elnevezést. E szövegben olyan számsorokról esik szó, amelyekben szigorú szabályok mentén következnek egymásra a számok, a szabályok pedig az adott számrendnek a háromszögben elfoglalt helyétől függenek. A *rend* tehát egy jól meghatározott racionalitást zár magába, éles ellentétben a véletlenszerű számsorokkal. Pontosán ez a másik kettőtől élesen eltérő racionalitás jellemzi a három metafizikai rend mindegyikét is – e közös vonás alapján választotta tehát Pavlovits szerint Pascal éppen a *rend* kifejezést a valóság felfogásának különböző szintjeinek leírására. E magyarázat véleményünk szerint kitűnően illeszkedik szerzőnk írásainak koncepciójába, hiszen, ne feledjük: Pavlovits Tamás különböző könyveiben elővezetett értelmezéseinek központi eleme Pascal irracionlizmusának vagy antiracionlizmusának tagadása (vagy legalábbis árnyalása). Márpedig, ha sikerül a pascali gondolkodásban központi szerepet betöltő fogalom aritmetikai eredetét valószínűsíteni, azzal nyilvánvalóan komoly lépést

tesz a megfelelő irányba. Persze ettől még lehetnek kételyeink a dolog megalapozottságát illetően: feltűnő például, hogy a rendek „radikális elválasztottsága” – amit az aritmetikai eredet nyilvánvalóan implicál – annyira talán mégsem radikális, hiszen a szív és az ész mind az ész, mind a szív rendjében együttműködik egymással: „a szív érzi az alapelveket, az ész pedig ezekre építi, vagy ezek alapján ismeri fel a rendet” (156). A szív rendjében Pavlovits szerint nem egy misztikus tudás manifestációját kell látnunk, hanem egy alapelve (Jézus Krisztus) révén természetfeletti, ugyanakkor mégis természetes racionalitású világlátást – amely azonban mégis radikálisan meghaladja az ész rendjében foglaltakat.

A pascali életmű egészét, valamint természetesen a szerzőre és korára vonatkozó szakirodalmat is igen alaposan ismerő Pavlovits Tamás a kötet tanulmányaiban bátran megbírál – vagy legalábbis árnyal – néhány komoly múltra visszatekintő értelmezést és állítást. Ismertetőnk záró részében ezeket az esetek többségében (pontosabban egy kivételtől eltekintve) igen meggyőzőnek tűnő értelmezői javaslatokat próbáljuk legalább röviden bemutatni és rájuk néhány szóban reflektálni. A *Morálteológia és tökéletes morál a Vidéki Levelekben* című írásban például Pavlovits igen alapos fogalmi elemzésre építve száll vitába azzal az állítással, mely szerint a jezsuiták által gyakorolt – s Pascal által oly nagy megvetéssel kezelt – kazuisztika központi újítása az ész beengedése lett volna a morálteológia területére. Ez nyilvánvalóan nincsen így, s szerzőnk igen helyesen mutat rá arra, hogy Pascal szerint az ész helyes használata elengedhetetlen még az elsősorban a kinyilatkoztatásba foglaltakra épülő morálteológiában is – a téma tehát igen alkalmas arra, hogy ki-mutassa az isteni tekintély, a szeretet és az ész összhangjának fontosságát a morál

kérdéseiben. Nagyon meggyőzőnek találjuk továbbá azokat a passzusokat, melyekben Pavlovits Tamás arra figyelmezteti olvasóit, hogy Pascal alapvetően korának gyermeke, modern gondolkodó, akinek a végtelennel kapcsolatos eszmefuttatásait aligha lehetséges minden további nélkül összekapcsolni a kontempláció premodern (ó- és középkori, pogány vagy keresztény) formáival és tartalmaival. Bár a pascali kontemplációt mintegy anti-kontemplációként – a szemlélődés hagyományának teljes destrukciójaként – értelmező Vincent Carraud álláspontját szerzőnk túlzónak véli, azt mégsem mulasztja el aláhúzni, hogy Pascalnál a „reprezentációnak ama örvénye, amelybe a kontempláció során a képzelet belezuhan, minden vonatkoztatási pont elvesztését jelenti, és olyan zuhanásélménnyel jár, amelyet a premodern kozmosz szemlélete soha nem eredményezett” (53). Pascalnál Isten leginkább hiányával tüntet, ám az Istentől való megfosztottság egzisztenciális tapasztalata paradox módon mégis megkerülhetetlen szakasza a szív rendjébe való eljutásnak. Fontos, a nagy egyházatyákkal és a középkori keresztény gondolkodókkal való tradíció folytonosságát alapjaiban megkérdőjelező meglátásról van szó, amely annak megértéséhez is hozzásegít, miért tekinthetjük a világ végtelenségének egzisztenciális tapasztalatát mélyen végiggondoló Pascalt bizonyos értelemben kortársunknak – akár annak ellenére is állíthatjuk ezt, hogy a kiemelt látószög létezését tagadó nietzschei perspektívizmus talán még zökkenőmen-

tesebben illeszkedik a jelenkort uralni látó szó posztmodern narratívába.

Végül: a Pascal gondolkodásának irracionális tagadó átfogó interpretáció mintha szükségszerűen hozná magával a francia bölcselő gyakran emlegetett anti-humanizmusának megkérdőjelezését célzó késztetést is. Nos, igaz ugyan, hogy a humanizmus/anti-humanizmus ellentétpár működtetése meglehetősen önkényes alapokon nyugszik; Pavlovits helyesen mutat rá a kifejezés lehetséges történeti és filozófiai jelentéseinek ellentmondásos voltára. Ezzel együtt is kissé erőltetettnek érezzük azt a kísérletet, hogy az ész helyes használatát megkövetelő, továbbá az ember számára az önmaga megismerését és a helyes gondolkodást feladatul kitűző Pascal esetében humanizmusról beszéljünk, ahogyan azt a *Pascal humanizmusa* című – egyébként roppantul érdekesítő megfontolásokat tartalmazó – tanulmány teszi. Ha keresetlenül szeretnénk fogalmazni, azt mondanánk: ha az a Pascal, aki oly hevesen vette védelmébe a hatékony kegyelmet a jezsuiták elégséges kegyelmével szemben, s akit Voltaire „nagyszerű embergyűlölőnek” nevezett, humanista lehet, akkor a kifejezés tényleg nem jelent semmit, s megérett a történeti diskurzusból való törlésre.

Összességében egy igen átgondolt felépítésű tanulmányokból álló és kötet szinten is jól szerkesztett, tartalmas és olvasóbarát kiadvánnyal állunk szemben, amelyet bátran ajánlhatunk az újkori filozófia kérdései iránt érdeklődő olvasóknak.